

HÂCE MUHAMMED LUTFÎ EFENDİ’NİN ŞİİRLERİNDE AŞK¹

Dr. Öğr. Üyesi Ayşe FARSAKOĞLU EROĞLU²

ÖZET

Bu çalışmada 1868-1956 yılları arasında yaşamış âlim ve mutasavvıf bir şahsiyet olan Hâce Muhammed Lutfi Efendi’nin “Hulâsatü’l-Hakâyık ve Mektûbât-ı Hâce Muhammed Lutfi” isimli divançesinde en çok kullanılan kavramlardan biri olan “aşk” kavramı incelenecektir. Çalışmamızda Muhammed Lutfi Efendi’nin aşk kavramını hangi anlamlarda kullandığı şiirlerinden örneklerle ele alınacak ve bu örneklerde onun aşkı ne kadar zarif ne kadar aşk duygusunun aşkınlığına yaraşır şekilde anlattığını birlikte müşahede edeceğiz. Bu çerçevede onun Allah ve Peygamber aşkı görülmeye değerdir. O, şiirlerinde kainatın aşkla yaratıldığını söylemektedir. Ona göre insan dünya hayatında ezelde âşık olduğu mâşukunu aramakta, bu arayışta yanlışlıkla saptığı maddî yollardan tatmin edici bir sonuç elde edememektedir. Bu çerçevede örnek olarak kullanılan beyitlerde, Muhammed Lutfi Efendi’nin aşk-ı hakikîye giden yoldaki usta rehberliğine, doğru sonuca ulaştıran maharetine şahitlik edeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Muhammed Lutfi Efendi, Hulâsatü’l-Hakâyık ve Mektûbât-ı Hâce Muhammed Lutfi, Aşk.

LOVE IN THE POEMS OF HÂCE MUHAMMED LUTFÎ EFENDİ

ABSTRACT

In this study, the concept of “love”, which is one of the most used concepts in the journal, titled “Hulasatu`l Hakayik and Mektubat-i Hâce Muhammed Lutfi”, of Hâce Muhammed Lutfi Efendi, who was an alim and sufi and lived between 1868 and 1956, will be reviewed. In our study, the meanings of Muhammad Lutfi Efendi’s use of the concept of love will be discussed through examples from his poems, and in these examples, we will observe together how gracefully he describes love, and in a way that fits the transcendence of love. In this scope, his love for Allah and the Prophet is worth seeing. He says in his poems that the universe was created with love. According to him, humans look for their beloved ones in this worldly life, and cannot achieve a satisfactory outcome from the material ways they accidentally follow. In this context, in the couplets used as examples, we will witness Muhammad Lutfi Efendi’s masterful guidance on the way to true love and his skill leading to the right outcome.

Keywords: Muhammed Lutfi Efendi, Hulasatu`l Hakayik and Mektubat-i Hâce Muhammed Lutfi, Love.

¹ 29-30 Nisan 2011 tarihinde I. İslâmî Türk Edebiyatı Sempozyumu’nda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

² Sütçü İmam Üniversitesi, İlahiyat Fak. ORCID: 0000-0003-3039-6299, afarsakoglu1@gmail.com
Araştırma Makalesi/Research Article, Geliş Tarihi/Received:30/06/2021–Kabul Tarihi/Accepted: 27/07/2021

GİRİŞ

Alvar İmamı veya Efe Hazretleri olarak da tanınan, Hâce Muhammed Lutfî Efendî, 1868-1956 yılları arasında yaşamış, mürşid, mutasavvıf, âlim ve bilge bir şahsiyettir. Yaşadığı süre zarfında dinine, vatanına ve milletine hizmete kendisini adanmış ve bu hizmeti, duruma göre bazen tekkede bazen ise Türk milletinin kurtuluş mücadelesini verdiği cephede ifâ etmiştir. Onun yegâne eseri, şiirlerini ihtiva eden “Hulâsatü'l-Hakâyık ve Mektûbât-ı Hâce Muhammed Lutfî” isimli divançesidir. Bu çalışmamızda, Lutfî Efendi'nin şiirlerinde aşk kavramının kullanımı şekil ve muhteva açısından incelenecektir. Bu kavramın hangi kelimelerle bir araya getirilip ne tür tamlama ve terkipler oluşturulduğu ve bu kullanımların sonucunda kavramın anlamında meydana gelen çeşitlenme ve zenginleşmeler şiir örnekleriyle de detaylandırılarak ele alınacaktır. Örnekler incelenirken, bunlarda kullanılan edebi sanatlarla da değinilecektir.

Bilindiği gibi, aşk kavramı, Türk İslâm Edebiyatı, özellikle de Tasavvuf Edebiyatında kilit bir kavram özelliği taşımaktadır. Tasavvufta varlığın temeli aşk olarak görülmektedir. Varlığın hareket halinde olması da aşka bağlanır, zira aşkta heyecan, hareket ve kıpırtı vardır. Aşk yolda olmaktır, bundan dolayı bütün yaratılmış olanlar bir yerlere doğru aşklarının peşinden sürüklenir dururlar. Dünya aşkla döner, güneş aşkla geceden nöbeti devralıp kâinatı aydınlıklara gark eder, yağmur aşkla toprağa ve nebata koşar, nebat aşkla güneşe doğru boynunu uzatır ve insan aşkta yok olarak varlığının farkına varır. İnsan aşkla varlığı ve kendisini anlar, Hızır'ın peşine takılmış Mûsâ misali, ilâhî sırları keşfe çıkıp, gönlünün derinliklerindeki dehlizlerde dolaşır, uğranmamış limanlarında konaklar, gönül ülkesinin sır denizindeki en parlak ve pürüzsüz inciye bulup çıkarır.

Lutfî Efendi'nin şiirlerinde de en çok geçen kavramlardan biri aşktır. Aşk kavramı, onun şiirlerinde birçok yerde çeşitli vesilelerle ve farklı boyutlarıyla geçmesinin yanında, divançesinde aşkın tanımını yapan yedi beyitlik bir şiir de bulunmaktadır. Ayrıca, divançesindeki gazellerden biri aşka hitaben yazılmıştır. Şair, aşka kendisini ne hallere düşürdüğünü anlatmıştır. Aşkın gönlünde konaklamasından önce ne halde olduğunu, aşk gönlüne misafir olduktan sonra ne hale geldiğini karşılaştırmalı olarak özetlemiştir.

Lutfî Efendi'nin şiirlerinde önemle vurgulanan konulardan biri de Allah'a ve Hz. Peygamber'e (sav.) beslenen aşktır. Bu kapsamda neredeyse, divançesindeki bütün şiirlerin Allah ve peygamber aşkına bağlandığı söylenebilir.

Onun şiirlerinde, aşkla ilgili pek çok terkip de yapılmıştır. Aşk çok yönlü ve insanı kendinden alan bir duygu olması sebebiyle, her bir yönüne dair ayrı bir benzetme yapılmıştır. Çalışmamızda bu kullanımlarla ilgili örnekler üzerinden değerlendirmeler de yapılacaktır.

Bütün bunlardan başka, çalışmamızda onun şiirlerinde mecâzî aşktan ilâhî aşka geçişin belirti, iz ve yöntemleri hakkındaki tespitlerimiz de yer alacaktır.

1. AŞK KAVRAMI

Arapça aslı ışık olan kelime, sözlükte “şiddetli ve aşırı sevgi; nefsi sevgiliye feda ve kalbi sevgiliden başkasına yönelmekten engelleme durumu” olarak tanımlanmakta ve bu durumun, âşığın bütünüyle sevgilisine yönelmesi ve başkasından yüz çevirmesi ile gerçekleştiği ifade edilmektedir. Ayrıca, aşk kelimesinin aynı kökten olup sarmaşık anlamına gelen “aşeka” kelimesiyle anlam ilgisi olduğu da belirtilmiştir. Bu kapsamda sarmaşığın çevrelediği ağacın ya da bitkinin suyunu emmesi, onu sarartıp soldurması, zaman zaman ona yaşam hakkı tanımayarak onu kurutması gibi, aşkın da çevrelediği âşığın her şeyle ilgisini kesmesi, onu sarartıp soldurması dolayısıyla bu duyguya aşk denildiği ifade edilmektedir (Kâşânî, 2004) (Uludağ , 1991). Ayrıca hem tatlı hem ekşi olan bir tür meyveye de “uşuk” denilir((Manzur, ts.) (ez-Zebîdî, 1307). Bu anlam da aşk duygusunun aynı anda farklı ve zıt hislere kaynaklık etmesiyle ilgilidir.

Aşk kavramının hayata geçirilmesi noktasında aşkın farklı çeşitlerinden bahsedilse de edebiyat sahasındaki kullanımında iki ana başlıktan söz edilebilir. Bunlardan ilki onun maddeye ve de insana dönük yüzü diye tanımlayabileceğimiz mecazi (beşerî) aşk, diğeri ise Cenab-ı Allah’a bakan tarafı olan ilâhî aşktır ki aşkın bu çeşidi hakiki aşk olarak isimlendirilmektedir. Söz konusu taksim ve isimlendirme, gerçek aşkın Cenab-ı Allah’a olan aşk olduğunu, bunun dışındaki aşkların ise gerçek (hakiki) olmayıp mecaz (gerçek anlamı dışında) olduğunu göstermektedir.

Geçmişten günümüze aşk denildiğinde ilk etapta insana olan aşk, yani mecâzî aşk akla gelmektedir. Toplumdaki mürşid konumlu insanlar ise, bu algının değişip, mecâzî aşkın hakiki aşka dönüştürülmesi rolünü üstlenmişlerdir. M. Lütfi Efendi de bu rolü hayat felsefesi haline getirmiş gönül insanlarından birisidir.

Edebiyat tarihi incelendiğinde her iki konuda da pek çok şiir olduğu gibi, “Hurşîd ü Ferahşad” (Şeyhoğlu Mustafa, 1979), “Leylâ ile Mecnûn” (Fuzûlî, Leylâ ile Mecnûn, 1989), “Hüsn ü Aşk” (Şeyh Galip, 2006), “Kerem ile Aslı” (Elçin, 2000) gibi bir çok müstakil eser de görülmektedir.

Bunlara ilaveten, divan ve tasavvuf edebiyatlarında, mutlak hakikat olan Allah’a varmanın aşk ve akıl olmak üzere belirgin iki yolu olduğundan bahsedilmektedir. Aşk yolunun yolcusu âşık, akıl yolunun yolcusu ise zâhiddir. Maksada en kestirme ulaştırın, fakat en çetin olan aşk yoludur ve bu daima akılla çatışma halinde bir görüntü sergilediğinden, edebiyatçılar tarafından daha çok bu özellikleriyle ele alınmıştır (Uzun, 1991).

2. LUTFİ EFENDİ'Yİ ETKİLEYEN ŞAİRLERDE AŞK

Söz incilerini mısra riştelere etkileyici bir şekilde dizmeyi başaran şairler, tarih boyunca kendilerinden sonrakileri etkilemişler ve onların şiirlerinde farklı bir şekilde yeniden hayat bulmuşlardır. Lutfi Efendi de zaman ve mekân yakınlığı, görüş birliği ve şiirlerinin etkileyciliği gibi sebeplerden dolayı çeşitli şairlerden etkilenmiştir. Burada M. Lutfi Efendi'yi etkileyen şairlerden Fuzûlî, Yunus Emre ve İbrahim Hakkı'nın şiirlerinde aşkın ele alınışından örnekler verilerek, onun aşkla ilgili görüşünün daha net bir şekilde ortaya çıkarılması hedeflenmiştir.

Kanaatimize göre Lutfi Efendi'yi etkileyen şairlerin başında Fuzûlî gelmektedir. Nitekim bu kapsamda Fuzûlî, aşağıdaki mısralarında âlemdeki bütün varlığın aşk ile var olduğunu ve hayatietini sürdürdüğünü anlatmakta ve ilmin bir dedi kodu olduğunu söyleyerek kıt'asını tamamlamaktadır. Takdir edilir ki, ilim de aşkla yapılmazsa kuru sözden ibaret kalıp, insanların davranışlarında iyiye doğru değişme adına bir fayda sağlamamaktadır.

İlm kesbiyle pâye-i rif'at
 Ârzû-yi muhal imiş ancak
 Aşk imiş her ne var âlemde
 İlm bir kıl ü kâl imiş ancak (Fuzûlî, Fuzûlî Divanı, 2000)

Lutfi Efendi'nin şiirlerinde etkisi görülen şairlerden meşhur Hak âşığı Yunus Emre bir beytinde, aşksız olamayacağını, aşk olduğunda ise benliğin ortadan kalkıp sevgilide bir olduğunu söylemektedir. Bu perspektiften bakıldığında aşkla kesretin, benliğin, bir arada bulunamayacağı, aşk kitabının her sayfasında vahdet yazdığı sonucuna varılmaktadır.

Ben aşksızın olumazam aşk olucak ben olmazam
 Aşktır canımın hasılı aşka kul oldum bilmezem

Yunus bir başka beytinde, aşkın ilk bahasının can olduğunu, hakiki varlığa ulaşmanın aşamalarını candan geçip aşk denizine dalarak, Rabbin cemâline nail olma olarak sıralamıştır.

Aşk bahrına dalmayan canını fedâ kılmayan
 Senin cemâlin görmeyen meydana gelmez Allah'ım (Yunus Emre, 2006)

Lutfi Efendi'yle zaman ve mekan yakınlığı olan Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın şiirlerinden vereceğimiz örnek beyitte aşkın ağzından aşk anlatılmaktadır. Aşk, muhatabına, girdiği gönlü perişan ettiğini söyleyerek, cisminle, maddî kısımlarınla çok meşgul olup vakit kaybetme, ben gönlüne geldiğimde maddî varlığını yıkacağım demekte ve hakiki aşka tutulanların mâsivâdan geçmeleri gerektiğine vurgu yapmaktadır.

Aşk der gönlün perişan eylerim
 Cismi ta'mir etme virân eylerim (Erzurumlu İbrahim Hakkı, 1997)

3. MUHAMMED LUTFÎ EFENDİ’NİN ŞİİRLERİNDE AŞK

Lutfî Efendi, şiirlerini aşk ile yazmış, onlarda aşkı yazmıştır. Dolayısıyla onun şiirlerinde en çok geçen kavramlardan biri aşktır. Aşk kavramı, Efe Hazretleri’nin birçok şiirinde çeşitli vesilelerle geçmesinin yanında, eserde aşkın tanımına tahsis edilen yedi beyitlik bir şiir de bulunmaktadır. Burada öncelikle onun aşkı tanımladığı bu şiirden örnekleri ele alacağız. Çalışmamızda usul olarak önce konuyla ilgili örneğin açıklamasına yer verilecek, sonrasında ise örnek mısralar verilecektir. Fakat ilk örnekte bu genel usulden farklı olarak, konuya giriş olması açısından önce örnek, sonra açıklaması verildi.

Sipihrin çarhını çevre çeviren kuvve-i sevdâ

Belâ girdâbına hût-i muazzam-veş dalan aşktır (262/238,2)³

Şiirden aldığımız yukarıdaki ilk örnekte, gökyüzünün çarhını çevirmek ifadesiyle, gezegenlerin devri, gece ve gündüzün, gün, ay, yıl ve mevsimlerin yer değiştirmesine işaret edilerek bunların hareketlerinin yapılarında bulunan potansiyel sevdâ gücüyle mümkün olabildiği söylenmiştir. Mevlevî dervişlerinin sembolik dönüşlerinde de görüldüğü gibi yaratılmış olan her şey aşkla döner, bu dönüşlerde hiçbiri görevini karıştırmaz ve birbirine çarpmaz. Beytin devamında ise, belâ girdabına büyük bir balık gibi dalan aşktır denilerek, insan tanımlanmaktadır. Belâ girdabı aynı zamanda dünyaya işaret etmektedir. İnsan ruhlar âleminde, elest bezminde büyük bir aşkla Allah’ın varlığını kabul ederek “belâ” demiş ve hiçbir varlığın kabul etmediği akıl ve muhakeme sorumluluğunu kabul ederek, cismâni olarak da varlık sahasına çıkmıştır. Sonrasında ise bir belâ girdabı olan dünya sahrasına, var olma ve ruhlar âleminde âşık olduğu ilâhi sevgiliyi bulma arzusuyla büyük bir balık misali dalmıştır. Bu okyanusa dalanlardan gelişindeki asıl amacını unutanlar bu okyanusun belâ girdaplarına kapılıp kendilerini kaybetmişler, fakat ilâhî aşklarını unutmayıp gönüllerinde onu besleyip büyütenler bu girdaplar ne kadar büyük olursa olsun aşkla oraya dalmış ve bu imtihan girdaplarına her dalışta daha güçlü olarak oradan çıkmışlardır.

Diğer örnekte ise, aşkın dengeleri değiştirebilme özelliğine dikkat çekilerek, aşkın yıkılıp harab olmuş viranelere uğradığında oraları âbâd edip ma’mur hale getirebildiği, varlık içerisinde yüzen ma’mûr bir yere girdiğinde ise varlığı talan edip ma’mûrları yıkabildiği ifade edilmekte ve bunun acâip bir durum olduğu söylenmektedir. Bu beyitte aşkın gücüne işaret edilmiş ve onun girdiği yerde ne kadar köklü değişimler meydana getirebileceği vurgulanmıştır.

Acebdir mülk-i vîrâne girerse aşk olur ma ‘mûr

Yıkan ma’mûrları elbet eden vârı talan aşkdır (262/238,4)

³ Bu çalışmada kullanılan şiir örnekleri divançenin “Hâce Muhammed Lutfî Efendi, Hulâsatü’l-Hakâyık ve Mektûbât-ı Hâce Muhammed Lutfî, Damla Yay., İstanbul-2006” baskısından alınmıştır. Ayrıca dipnot gösterilirken, önce sayfa numarası, sonra şiir numarası, son olarak da beyit veya kıta numarası verilmiştir.

Vahdet ülkesindeki evde garîbânlarla arkadaş olan, ilâhî aşkın saf şarabını içip gönülde nây üfleyip gariban âşığı mest edip kendinden geçiren aşktır. Aşk, nâyını öyle makamlarda üfler ki, her makamda, âşik başka bir hâle bürünür, ruhunun ufkunda açılan yeni pencereden kâinatı bir başka açıdan seyreder. Lutfî Efendi, aşk nâyından bu makamları bizzat dinleyip, her makamda farklı ilâhî işaretlerle karşılaştığı için anlatımında, ifadelerinde, anlattıklarını yaşamış olmanın rahatlığı sezilmekte, okuyucularına ve dinleyicilerine gönül kaplarının genişliği oranında manevi lezzet sunmaktadır.

Diyâr-ı dâr-ı vahdetde garîbâne olan hem-dem

İçüp mey-i musaffâyı gönülde nây çalan aşkdır (262/238,6)

Dervişlerin kalpleri Mevlâ'nın tecellî ettiği yer ve ilâhî nazarın yöneldiği mahaldir ve bu hediye bulan ise aşktır. Gönlünü ilâhî aşkla kuşatan dervişler tecelli hediyesine vasıl olurlar.

Tecellî-hâne-i Mevlâ kulûb-i dervîşân Lutfî

Nazar-gâh-ı İlâhî'dir bu tuhfeyi bulan aşkdır (262/238,7)

Mutasavvıflar aşkın bulunmadığı kalpleri ölü saymışlar, aşkı tanımayan insanları ise insanlık mertebesine yakıştırmamışlardır. Bu bağlamda tarih boyunca aşkın farklı tarifleri yapılmıştır ki bunlardan bazıları burada verilecektir.

İlk tarifte; “*Dünyada aşkın ortaya çıkışının en üst aşaması, insanın kendi mabuduna ve İlâhî mutlak güzelliğe duyduğu aşk ya da sevgidir.*” (Pürrecevâdî, 1998) denilerek aşkın kemâl noktasının ilâhî aşk olduğu ifade edilmiştir.

İbn Hazm'a göre aşk, ruhların çeşitli yaratıklar arasında bölünmüş parçalarının birleştirilmesidir (İbn Hazm, 2001).

Bir başka tanım ise; “*Aşk, tıpkı bünyede boy gösteren bir huy gibi şahsiyete galip olup onu ele geçiren kuvvetli istektir.*” (Yalsızuçanlar & Birgül, 2010) denilmektedir.

Akıl ve aşk birlikteliğini ele alan bir tanım ise; aşkın dışarıdan bakıldığında bir delilik gibi gözüktüğü, ancak içine girildiğinde onun akla ihtiyaç göstermediğinin fark edildiği ifade edilerek, aklın gönle teslimiyetidir aşk ve gönlün yegâne gıdasıdır denilmektedir (Pala, 2010).

“*Aşk her şeydeki iyiyi ve güzeli görebilmektir. Her şeye ibret nazarıyla bakıp ders alabilmek, Allah'ın her konudaki lütuf ve cömertliğini görebilmek, ihsan ettiği her şeye şükredebilmektir. Aşk müthiş bir lezzete sahip özel bir ızdıraptır. Bu acıyı ancak kalbinde taşıyanlar bilir. Bu acıyı taşıyanlar, her şeyde Hakk olduğunu ve her şeyin Hakk'a götürdüğünü görürler. Hakk'tan başka hiçbir mevcûdun olmadığını da bilirler. Bu hakîkati idrak sürecinde âşıklar Hakk'ta yok olurlar.*” (Frager, 2006)

Visal temennisindeki samimiyetin özü aşktır. Tâlibin aşkı ne oranda büyükse isteği ve isteğindeki samimiyeti de o kadar büyüktür. Ayrıca, aşkın gözü pektir, hiçbir şeyden perva edip geri adım atmaz. Aynı beyitte aşkın gücü ise Hz. Ali'nin yiğitliği ile kıyaslanarak anlatılmak istenmiştir. Aşk bütün rakiplerine meydan okuyarak Hz. Ali gibi meydana girer ve rakibini şaşkına çeviren galibiyetiyle er meydanlarının alternatifsiz kahramanı olur.

Temennâ-yı visâle mâye-i ihlâs olan aşkdır

Girüp Hayder gibi meydân içinde nâm alan aşkdır (262/238,1)

O, Leylâ'nın cemâline müştak ettiği Mecnûnları ayrılığın ateş gibi yakıcılığına terk ederek binbir dertle sahralara gönderir. Böylece acının, ayrılığın, özlemin, iştiağın adı aşk olur.

Salıp Mecnûn'ları sahrâlara Leylâ cemâlinden

Koyan âteş-i firkatde bu dertlere salan aşkdır (262/238,5)

Eserde önemle vurgulanan konulardan biri de Hz. Peygamber'e beslenen aşktır. Eserdeki neredeyse bütün şiirler Allah ve peygamber aşkına bağlanıyor denilse mübalağa yapılmış olmaz. Tasavvufta, Hz. Peygamber kâinatın yaratılışının sebebi olarak gösterilir. Bu konuda "Seni yaratmasaydım âlemleri yaratmazdım." mealindeki kudsi hadis olarak kabul edilen ifade delil olarak gösterilir. Efe Hazretleri, arş, ferş ve dokuz feleğin dönüşünü Hz. Peygamber'in aşkına bağlayarak hüsn-i ta'lil sanatı yapmıştır. Beyitte, ey Allah'ın Resulü arş, ferş ve dokuz felek senin aşkın ile dönmektedir ve senin zevkinin hayâlinden âlem hayrette kalmıştır. Sen yaratılmışların en şerefli, kemâl sahiplerinin en üstünü, kâinatın göz bebeğisin ey Resûl, sana âşık olan sabit durabiliyorsa yerinde, hayretindedir, yoksa senin aşkına tutulup da harekete geçmemek tarihte vaki olan bir durum değildir denilmektedir.

Arş u ferş ü nüh-felek devrân eder aşkın ile

Âleme hayret veren zevk-ı hayâlin yâ Resûl (332/341,2)

Işığını gönlündeki ilâhî aşktan alan, sana pervâne olan âşıklar nasıl kıpırtısız dursun pervânenin cânını teslim edene kadar durduğu görülmüş müdür. Bu sebepten Lutfi Efendi aşkın, gülün dalında duran bülbüle değil mumun ışığında yanan pervâneye sorulması gerektiğini ifade etmiştir. Bu düşünce alışılmışın tersine de olsa düşünüldüğünde, Lutfi Efendi'nin tespit ettiği bu ince ayrıntı hayranlık uyandırmaktadır. Takdir edilir ki, bülbülün gönlü aşk ateşiyle yanmış da olsa maşuku olan gülün dalındadır, ona dokunabilmekte istediği kadar onun yanında kalabilmektedir ve ortada somut bir ateş yoktur, oysa pervânenin ışık kaynağına uzaklığı da yakınlığı da hem soyut hem de somut anlamda ateştir ve onu yakmaktadır. Pervâne sessizdir, onun, sevgilisinin etrafında ona dokunabilmek için yaptığı çırpınışlardan başka bir şey duyulmaz, bülbül gibi aşkını ilan edip dillere düşmez, sessizce çırpınır ve sessizce ölür. Dolayısıyla aşk ateşinin niteliğini ve niceliğini sormak için en uygun muhatap pervânedir.

Nâr-ı aşkı bülbüle sorma gülün dalındadır

Lutfiyâ sor şiddet-i nârda yanan pervaneye (462/528,6)

Eserde aşkla ilgili pek çok terkip de yapılmıştır. Aşk çok yönlü ve insanı kendinden alan bir duygu olması dolayısıyla, her yönüyle ilgili ayrı bir benzetme yapılmıştır. Bunlardan bazılarını bu özel kavramı anlatmaya yardımcı olması bakımından burada vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Aşk bağlayıcılığı dolayısıyla zincire benzetilmiştir. Ayrıca eskiden deli kabul edilen insanların zincire vurulduğu da bilinmektedir ve bu durum dolayısıyla mısradaki mecnûn kelimesiyle birlikte kullanılarak tenasüp san'atı yapılmıştır. Beytin diğer mısrasında, aşkın sevdâsının ciğerleri dağladığı ifade edilmektedir. Zira aşka tutulanlar çoğu zaman bu ciğer yangınıyla eriyip başka âlemlere kanat çırpmışlardır. Bu mısradaki ayrıca sevdâ ifadesiyle tıpla ilgili bir duruma da işaret edilmiştir.

Zencîr-i aşk mecnûnları bağlamış

Sevdâ-yı aşk ciğerleri dağlamış (431/488,4)

Aşk, şehir olarak düşünülmüş ve şehir-i aşk terkihi ortaya çıkmıştır. Aşk öyle bir şehirdir ki, içinde birçok dershaneler bulunmaktadır, bunlardan biri de irfân mektebidir. Bu mektebin sadık öğrencisi gönüldür. Gönül, aşk şehrinin irfan mektebinde derslerini tamamladıktan sonra ilâhî tecelliye mahal olacak kıvama gelmektedir.

Gönül mekteb-i irfânda okur ders

Bu şehir-i aşkda çok dershâneler var (249/220,8)

Aşk, doğan kuşuna benzetilmekte, dolayısıyla âşık da aşk doğanının pençesinin esiri olmaktadır. Aşk doğanının pençesindeki kurbanı, halinden o kadar memnundur ki, emîre sığınıp adalet hususunda fermân isteme ihtiyacı hissetmez.

Kim esîr-i pençe-i şehbâz-ı aşk olmuş bugün

İlticâ etmez emîre dâde fermân istemez (277/257,4)

Aşk, ateştir, fakat yakıcılığı maddî ateş gibi değildir. Onun yaktığı gönüller en üst derece yanıklara sahiptir, fakat yanan gönüllerin sahipleri bu yangından kurtulmak istemez, onlar bu yangınla var olmuş ve aşk ateşiyle ezelde verdikleri “belâ” ahdini yerine getirmişlerdir. Lutfi Efendi, aşk ateşinin, âşıkların gül sînelerine güller döktüğünü ve âh ateşinin yakıcılığının ise onların cân evine incü ektiğini söylemektedir.

Âşıkların âteş-i aşk gül-berine güller döker

Âteş-i âhın sûzişi cân-gâhına incü eker (265/243,1)

Aşk, âşıkları yakalayıp bendeden bir kementtir. Âşık bir kere aşkın kemendiyle avlandı mı bu durumdan kurtuluş imkânı yoktur. Kurtuluş imkânı olsa bile bu âşık tarafından arzu edilen bir durum değildir.

Âşıklar boynunda aşkın kemendi (291/279,5)

Aşk, tehlikeli bir tuzağa benzetilerek, dilberin hilesi öldürücüdür, aşk ise tehlikeli bir tuzaktır, biz ise hayret âleminde uykuda gibiyiz denilmiştir. Beyitte, aslında uykuda olmadıkları, fakat hayret âleminde oldukları için uykudaki birinin hareketsizliği içerisinde ve bu âlemin ihtişamından kendilerini rüyâda sandıkları anlatılmaktadır.

Mühlikdir âl-ı dilber aşk dâm-ı mehlekedir

Âlem-i hayret içre gûyâ ki hâbdâyız biz (293/282,5)

Aşk, feleklerden birinin ismi olarak ifade edilmiştir. Cân, cânânın câzibesinden cezbeye tutulunca aşk feleğine kanat açmakta farklı âlemler dolaşmaktadır. Bu beyitte aşkın, farklı âlemlere kanatlanış olduğu, insanların ayaklarını yerden kestiği de belirtilmektedir.

Eflâk-i aşka per açın

Câzibe-i cânândır bu (436/496,4)

Aşk, bir iklimdir ki, o iklimde her mevsim bahardır. Sabâ ise aşk ikliminin gezginidir, bu iklimde Allah'ın rızâsını arayarak gezer. Sabâ, Hakk'ın rızasını bulma yolunda, ümit azığıyla, aşk ikliminin en kuytu köşelerini yoklar, en ince ayrıntılarını değerlendirir.

Sabâ seyyâhıdır iklim-i aşkın

Sabâ tâlibidir rızâ-yı Hakk'ın (615/Sabâ-nâme,20)

Aşk, kebabla birleştirilip bir tamlama oluşturulmuştur. Muhabbet ehli, aşk kapısından içeriye girip kebabın ateşte piştiği gibi onlar da aşk ateşinde pişerler. Zira aşk kapısından geçen gönül aşk ateşinde kebab gibi döne döne pişerek, kendisinde mâsivâyâ ait ne varsa hepsinden kurtulur ve bulunduğu mekâna layık hale gelir.

Erbâb-ı muhabbet bilür bu bâbı

O bâbdan içeru aşkın kebâbı (389/426,5)

Aşk, içerisinde büyük sırlar barındıran bir hazinedir. Sırlarını ancak ehline açar, aşkın sırlarına vakıf olmak için, bülbül gibi, gülün dalından ayrılmadan sabırla bekleyip gerektiğinde ölümü göze alabilmek gerekir. Bülbül sabrı ve gayretiyle elde ettiği aşkın sırlarını, gülün dalında mest olup zevke geldiğinde, inceden inceye terennüm etmektedir.

Sırr-ı aşkı söyler inceden ince

Seyreyle bülbülü zevka gelince (390/426,6)

Aşk, kâtip kelimesiyle bir araya getirilmiş ve aşkın kâtibi terkibi oluşturulmuştur. Aşk kâtibinin vazifesi, aşk tuzağına düşen gönül kuşlarının şeklini tespit etmektir. Lutfî Efendi, gönül kuşunun aşk tuzağına düştüğünü ve aşk kâtibi tarafından tespit edilip âşıklar defterine yazıldığını söyleyerek, bu deftere yazılan isimlerin silinmediğini vurgulamıştır. Beyitte, âşıkların en büyük isteğinin isimlerinin bu deftere kaydedilmesi olduğu ima edilmektedir.

Dâm-ı aşka mürg-i dil oldu giriftâr çare yok

Tesbât etdi kâtib-i aşk dilde eşkâlin senin (416/466,6)

Aşk, şerbet olarak somutlaştırılmıştır. Fakat bu şerbet o kadar kıymetlidir ki, bir damlasının bedeli cândır. Cân bedelini ödeyip aşk şerbetinden bir katre almaya koşanlar ise, dünya ve âhîret devletini elde etmişlerdir.

Şerbet-i aşk şevketi katresi cân kıymeti

İki cihan devleti buldu bu püyendeler (184/125,6)

Aşk kâ'besi, ifadesiyle mürşide işaret edilmiştir. Mürşidin her bir gözü aşk kâ'besini gösteren bir kible göstergesidir. Mürşid her zaman sözlü konuşmaz, bazen tasavvufta önemli bir yeri olan nazar ile konuşur, bu nazarlar dervişe yön verir, onu aşk kâ'besine oradan da Rahmân'a eriştirir.

Her dîdesi bir kible-nümâ kâ'be-i aşka

Aşk kâ'besini bilmeyen Rahmân'e yetişmez (289/276,3)

Aşk, denizle birleştirilerek aşk denizi tamlaması oluşturulmuş ve bu denize dalan âşıkların işinin gece gündüz inlemek olduğu ifade edilmiştir. Âşıklar, mâşuklarının hasretiyle yanıp tutuşurlar ve bir nazar umarak özlemler beklerler.

Gâhî leyl ü nehâr şugli zâr olur

Dalmış aşkın deryâsına efendim (346/362,4)

Aşk, Allah'ın didarını isteyenlerin yolunda rehberdir. Şiir ise aşkın aynasıdır. Aşkın aynası olan şiire bakıldığında, nakış nakış işlenmiş Allah aşkı görünen ifadeler âşıklara zevk bahşeder ve aşk yolunda rehberlik eder.

Tâlib-i dîdâr-ı Mevlâ aşkı rehber eylemiş

Şi'r ise mir'ât-ı aşkdır aşka eyle himmeti (535/637,6)

Aşk kuşu, ifadesi de farklı ve güzel bir benzetmedir. Aşk kuşunu gönül evinde misafir edip irfan arşını görenler cennet istemezler. Onların tek dileği ilâhî aşkla dolup Hakk'ın rızasını kazanmaktır.

Mürg-i aşkı âşiyân-ı dilde mihmân eyleyen

Arş-ı irfânı görenler istemez dâr-ı ne'îm (341/354,5)

Aşkın güneşi, elest meclisinde gönüllere görünmüş, nasibi olanlar onun ziyasından feyz almış ve vahdet nûru sebebiyle Rahmân'a yakınlaşmışlardır. Ruhlar âleminde ilâhî aşka tutulan ruhlar dünya sahrasına düşünce ayrılık ateşiyle yanarak, asıl mekânlarına özlem duymuşlardır.

Aşkın güneşini gönül gördü ise rûz-i elest

Elbet o nûr-i vahdetin kurbiyyeti Rahmân olur (244/213,4)

Aşk yolu, zorlu bir yoldur. Aşk yolunun zorluğu belâ girdâbının devrinden daha şiddetlidir, fakat yine de gönül cennetinde ululuğu aşk ile bulursun. Zorlu aşk yolunu aştıktan sonra, gönül cennetindeki tahta aşk ile oturursun.

Devr-i girdâb-ı belâdan pek şedîddir râh-i aşk

Yine aşk ile bulursun cennet-i dilde azîm (341/354,6)

Aşkın bir özelliği de akıl ile birlikte bulunmaması olarak zikredilmiştir. Şâir, kendisinden akıllı ve aşkı birlikte getirmesini istediklerini fakat bunun imkânsız olduğunu söylemiş ve kendisine bu emri verene, akıl ve aşk kimde birleştiyse bana göster diyerek bu isteğin meydana getirilmesinin imkânsızlığını anlatmak istemiştir. Beyte göre, aşk bir bedene geldiği zaman akıl orayı terk eder. Âşık kumandayı aklına değil gönlüne vermiştir ve o nereye sürüklerse oraya gider.

Akl ile aşkı berâber al da gel fermân ise

Kimde cem' olduysa göster emr-i muhâlin senin (417/467,4)

Aşk, şarapla birlikte kullanılmış ve her ikisinin de akıllı giderme özelliği vurgulanmıştır. Ey Lutfi gece gündüz gönülden Allah'a yakar ve sana aşk şarabından bir katre lutfetmesini iste, zira hâkimiyetinde ortağı olmayan yüce yaratıcıya aşk şarabını kullarına lutfetmek yakışır. O ihsân etmeyi sever.

Gönülden rûz u şeb Lutfi tazarru' eyle Mevlâ'ye

Şerâb-ı aşkın ihsânı sezâdır ol bî-enbâze (470/541,7)

Aşk bir pazar yeri olarak tahayyül edilmiştir ki, orada erenler meydân ederler. Erenler aşk pazarında mâsivâyâya ait her şeyi satarlar ve buna karşılık Hakk'ın rızasını almaya çalışırlar. Bu alışverişte aşklarının zevkine varırlar. Aşk pazarının müdavimleri, zikir halkasında ilâhî aşk neşvesiyle dönerek erenler meydanında boy gösterirler. Hû diyerek kendilerini unuturlar ve kendilerine emanet olarak verilenleri, ezeli ve ebedi varlık ve hayat sahibi olan Allah'a teslim ederler.

Bâzâr-ı aşka girdi erenler

Meydân içinde merdâne yâ Hû

Bu zevk-ı aşkı sürdü erenler

Devrân ederler merdâne yâ Hû (437/498,1)

Eserdeki gazellerden biri ise aşka hitaben yazılmıştır. Şair aşka kendisini ne hallere düşürdüğünü anlatmıştır. Aşk gönlünde konaklamadan önce ne halde olduğunu, aşk gönlüne misafir olduktan sonra ne hale geldiğini karşılaştırmalı olarak özetlemiştir.

Ey aşk beni sen derd ile gavgâlara saldın

Aklımı alup son ucu sevdâlara saldın (435/494,1)

Ey aşk sen beni öyle bir hâle bıraktın ki, ne olduğumu anlayamadım, sen benim aklımı başımdan alıp beni dîvâne ettin ve mecnûn gibi çöllere gönderdin.

Bir hâle bıraktın beni n'olduğumu bilmem

Dîvâne edüp sen beni sahrâlara saldın (435/494,2)

Ben akıllılar ile edeple arkadaşlık ederdim, beni aşk ile onlardan ayırıp itibârımı mahvettin. Aşk geldi aklım çekildi gitti, aklımın yolunu bırakıp gönlümün peşine takıldım, o da beni akıl ülkesinin itibarsız bir ferdi, fakat aşk ülkesinin padişahı yaptı.

Âkıllar ile ülfet ederdim edeb ile

Anlardan alup aşk ile rüsvâlara saldın (435/494,4)

Aklım başımdayken o güzelin dağınık zülflerini hayal etmezdim, oysa bu gün zülfünün düşünceyle hayallere daldım.

Gelmezdi hayâlime hem ol zülf-i perîşân

Lutfi'yi bugün fikr ile hulyâlara saldın (435/494,5)

Âşık, aşkı delil eyler. Burada delil kelimesi, rehber, kılavuz, yol gösterici anlamında kullanılmıştır. Beyitte, aşkı rehber eyleyen, mâşukun gül cemâline kavuşur, bu sebepten, Kays'ın yolundan git ve Leylâ'ya gönlünü bağla denilmekte ve Leylâ ile Mecnûn hadisesine telmih yapılmaktadır. Kays kendisine aşkı kılavuz yapmış ve Mevlâ'nın aşkına ulaşmıştır. Lutfi Efendi bu beyitte, tasavvuf edebiyatındaki geleneğe uymuş ve beşerî aşkı ilahî aşka basamak olarak görmüştür. Örneğini ise edebiyat tarihinin en meşhur aşk mesnevisi diyebileceğimiz “Leylâ ve Mecnûn”dan almıştır. Fakat ikinci mısradaki ifadeye dikkat edildiğinde Leylâ ile kastedilenin Mevlâ olduğunu görebilir ve beşerî aşkı konaklama süresinin yok denecek kadar az olduğunu söyleyebiliriz.

Aşkı delil eylesen vâsıl-ı dîdâr olur

Kays izini izleyüp bağla o Leylâ'ya dil (329/334,4)

Lutfi Efendi aşk yolundaki yürüyüş sırasında izlenmesi gereken yolu, aşk yolundaki yön işaretlerini, anlatırken bir başka beyitte ise kendi şahsında muhataplarına hitaben, dîvânelerin dergâhına dâhil ol, zira güzellerin aşkının oku akıllıların bağırını deler diyerek, aşkı sorguya yer olmadığını belirtmektedir.

Bu hususta en güzel örneklerden biri Yunus Emre'ye atfedilen meşhur ilâhîdir.⁴ Hak âşığı, sevgililer sevgilisinin yaptıklarını sorgulamaz, ondan ne gelirse canına safa olarak görüp, şükür makamını kendisine mesken edinir.

Lutfi amân divâneler dergâhına kıl ilticâ

Bu tîr-i aşk-ı dilberân âkıllerin bağrın deler (265/243,4)

Efe Hazretleri'ne göre ilâhî aşkın âşığın gönlünde tam olarak yerleşmeye başlamasının emareleri, onun zihinsel, duygusal durumlarında ve davranışlarında belirgin değişikliklerin tezahür etmeye başlamasıdır. Lutfi Efendi kişide aşktan bir eser olduğunda onun zihninin ve gönlünün, onun dışında hiçbir şeye yer kalmayacak şekilde, maşukunun düşüncesi ve hayaliyle dolacağını ve bunun sonucunda ise onun davranışlarında maşukuna yönelme, ona ulaşmak için her yolu deneme gibi değişiklikler olacağını anlatmaktadır.

Aşkdan olunca bir eser

Mâsivâdan gönül keser

Cânân iline yol keser

Ağlar gözü gülmez yüzü (532/631,4)

Aşkın kaidesidir ki, güzeller güzeli sevgili gönle cemâlini gösterse âşığı cellâd eder. Âşık bedeninden geçer, ölmeden önce ölür ve gönlünden dünya sevgisini çıkarıp atar. Âşık, benliğini, egosunu katledip, sevgilide var olur. Zira sevgilinin cemâlini görmenin bedeli, onun ay yüzünün ışıltısını seyredabilmek için verilecek yüz görümlüğü candır. Âşık canından geçmedikçe maşukun sırlarına mahrem olamaz.

Kâide-i aşkdır âşıkı cellâd eder

Arz-ı cemâl eylese dilber-i ra'nâ dile (473/544,5)

Canı dâhil maddî olan bütün varlığından geçen âşıkta ise, Hudâ'nın nûrunu aşk görür, âşığı aşkın zevki kuşatır ve kalbine aşkın nûru yerleşerek kalbin gizli kalmış, keşfedilememiş kuytularını aydınlatarak âşığa görünür kılar. Aşkın aydınlattığı yerlerdeki sırları görüp anlayan âşıklar, o zamana kadar boşa geçmiş saydıkları ömürlerine ağlarlar.

Nûr-i Hudâ'yı aşk görür

Âşıkı zevk-ı aşk bürür

Kalbinde nûr-i aşk durur

Ağlar gözü gülmez yüzü (532/631,5)

⁴ Hoştur bana senden gelen /Ya gonca gül yahut diken/ Ya hil'at ü yahut kefen/ Lütfün da hoş kahrın da hoş.

Tam bu noktada ise, Hz. Ya'kub, Hz. Yûsuf ve Hz. Eyyûb'un sabır ve aşkı meczederek aşk âlemine dalmanın uslûbunu belirledikleri ifade edilerek bu yolda onlar örnek gösterilmiştir. Bilindiği gibi üç peygamberin her birinde mâsivâdan vazgeçme, hasret, sabır ve tevekkül vardır ve onlar bunu aşk ile yapmışlar ve aşk âlemine uslûp kurmuşlardır.

Yûsuf u Ya'kûb
Sâbır-ı Eyyûb
Kurdular uslûb
Âlem-i aşka (473/545,2)

Aşk âlemine adım atan âşîğın gönlü gözü yâr ile doludur, yârenden başkasına iltifat etmez, aşkın şevki onun her an dilinde zikirdir hem de gönlündedir ve onun gönlünü güneş gibi aydınlatmakta, huzur ve saadetle doldurmaktadır. Dolayısıyla dil kelimesi bu beyitte tevriyeli kullanılmıştır diyebiliriz.

Yâr ile hem-dem olan ağıyâre kılmaz nazar
Dilde olan şevk-ı aşk mihr-i seâdet dile (503/591,4)

Gönlü ve dili Hak aşkıyla dolan âşîk, kendisi devrâna başlamakla kalmaz; arş u ferşi, yeri göğü de devrâna dâhil eder. O Allah Allah diye zikrettikçe, gönlü aşkla kanatlanır; gönlü aşkla kanatlandıkça o Allah Allah diye zikreder ve maddî manevî bütün varlığı çekim alanına alarak ilâhi aşkın çerağına pervâne edip, Hak zikriyle gönül kaplarını doldurur.

Arş'a düşer velvele
Ferşe düşer zelzele
Aşkullah kalbe gele
Zâkir Allah dedikçe (481/557,3)

Görülüyor ki M. Lutfi Efendi'ye göre, kalbe Allah aşkının gelip yerleşmesiyle, Cenab-ı Allah'ı zikretmek arasında açık bir sebep sonuç ilişkisi mevcuttur. Ayrıca, Lutfi Efendi'ye göre, gönlü Allah aşkıyla dolmuş olan insan onun sevgisini uzaklaştıracak her halden ve onun emirlerine aykırı olan her durumdan sakınarak, mâşukuna olan aşkının sözde değil gönülde olduğunu gösterir.

SONUÇ

Aşk öylesine güçlü bir kumandandır ki, onun her kuşatması zaferle sonuçlanır. O gönül kalesini kuşattı mı onun karşısında bütün direnişler aciz kalır. Hakiki aşkın iksiri varlıklara can bahşetmektedir. Bu iksirle gönüller dirilip Allah'a (cc.) kanatlanmaktadır.

Muhammed Lutfî Efendi bütün bunların farkında olarak, şiirlerini ilâhî aşk ve tasavvufi neşve ile oluşturmuştur. O, varlığın yaratılışını, canlılığını, hareketini aşka bağlamıştır. Girişte de belirtildiği gibi Lutfî Efendi'nin eserinde aşk temalı olup müstakil olarak aşkı işleyen iki şiir bulunmaktadır. Bunlardan birinde aşk tanımlanmaktadır, diğeri ise aşka hitaben yazılmış ve aşka düşmeden önceki durumla sonraki durum karşılaştırılarak verilmiştir. Bunlara ilaveten hemen her şiirinde de aşkın geçtiği bir veya birkaç mısra bulmak mümkündür. O, aşkın hallerini teşbih, mübalağa, hüsn-i ta'lil sanatlarının inceliklerini kullanarak anlatmıştır.

Lutfî Efendi'de aşk, ateş gibi yakıcı, bünyeye girdiğinde diken gibi can acıtıcıdır, fakat aynı zamanda o, her dem taze bir gül gibidir ki, kokusuyla bülbülü mest edip kendinden geçirir. Ona aşk şarkılarının en etkileyicilerini terennüm ettirir, saba rüzgârına kokusundan her sabah bir demet bırakıp sevgiliye yollayarak, aşkını sevgilinin uğrayacağı her köşeye duyurur. Gaflete dalmaz, gaflete en müsait vakitlerde bile açılmaya ve kokusunu yaymaya devam eder.

Lutfî Efendi şiirlerinde, klasik edebiyatta aşkla ilgili kullanılan mazmunları ilâhî aşka bağlayarak kullanmıştır ki, bu onun mürşid ve mutasavvıf olmasıyla doğrudan ilgilidir denilebilir. O, şiirlerinde aşkla ilgili her bahiste İlâhî aşkı kastetmiş, birçok mısrada da bunu açıkça belirtmiştir. Ona göre âşık olunmaya en çok layık olan aşk duygusunu insan fitratına yerleştiren sevgililer sevgilisi Allah (cc.)'tır. Görülüyor ki M. Lutfî Efendi, aşk deyince Allah aşkını kastedtiğinden, onun şiirlerindeki aşk mecâzî aşk değil, hakiki aşktır.

KAYNAKÇA

- Elçin, Ş. (2000). Kerem ile Aslı Hikayesi. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı. (1997). Erzurumlu İbrahim Hakkı Divanı. (T. Karabey, & N. Külekçi, Çev.) Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- ez-Zebîdî, M. M. (1307). Tâcü'l-arûs. Aşk md., I-X. Kahire.
- Fragar, R. (2006). Aşktır Asıl Şarap. (Ö. Çolakoğlu, Çev.) İstanbul: Keşkül Yayınları.
- Fuzûlî. (1989). Leylâ ile Mecnûn. (N. H. Onan, Çev.) İstanbul: MEB Yayınları.
- Fuzûlî. (2000). Fuzûlî Divanı (Cilt 4). (K. Akyüz, S. Beken, S. Yüksel, & M. Cunbur, Çev.) Ankara: Akçağ Yayınları.
- Hâce Muhammed Lutfî Efendi. (2006). Hulâsatü'l-Hakâyık ve Mektûbât-ı Hâce Muahammed Lutfî. İstanbul: Damla Yayınları.
- İbn Hazm. (2001). Güvercin Gerdanlığı. (M. Kanık, Çev.) İstanbul: İnsan Yayınları.
- Kâşânî, A. (2004). Tasavvuf Sözlüğü. (E. Demirli, Çev.) İstanbul: İz Yayınları.
- Manzur, İ. (ts.). Lisânü'l-Arab. Aşk md. Beyrut: Dâru Sâdır.
- Pala, İ. (2010). Kitâb-ı Aşk. İstanbul: Alfa Yayınları.

- Pürrecevâdî, N. (1998). Can Esintisi. (H. Kırlangıç, Çev.) İstanbul: İnsan Yayınları.
- Şeyh Galip. (2006). Hüsn ü Aşk. (M. N. Doğan, Çev.) İstanbul: Yelkenli Kitapevi.
- Şeyhoğlu Mustafa. (1979). Hurşid-Nâme (Hurşid ü Ferahşâd). (H. Ayan , Çev.) Erzurum: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Uludağ , S. (1991). Aşk, 4, 11. İstanbul: DİA.
- Uzun, M. (1991). Aşk. 4, 19. İstanbul: DİA.
- Yalsızuçanlar, S., & Birgül, M. F. (2010). Aşkın Halleri. İstanbul: Sufi Kitap.
- Yunus Emre. (2006). Yunus Emre Divanı. (Z. Bakırcıoğlu, Çev.) İstanbul: Ötüken Yayınları.